

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. М. МУЛЯР (Хмельницький)

Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст.

В кінці XVII— на початку XVIII ст. внаслідок подій Національної революції та воєнних дій, територія Правобережної України була спустошена. Багато населених пунктів було розорено, занепадало господарство. Шукаючи кращих умов життя, населення змушене було переселятися з місця на місце.

У вітчизняній історичній науці питання заселеності Правобережжя та міграційні процеси, що мали місце в даному регіоні, ще недостатньо досліджені. Історики XIX та початку XX ст. (П. Куліш, О. Єфименко, В. Антонович та інші) визнавали безперечним фактом перетворення Правобережної України в пустелю і полемізували між собою лише з приводу шляхів заселення цієї місцевості¹.

Протилежну точку зору висловили радянські історики, в їх числі О. І. Баранович, О. С. Компан², які стверджували, що Правобережжя було добре заселеним, що тут займалися землеробством і тваринництвом. На думку О. І. Барановича, міграції населення були незначними, а роль слобід у відбудові регіону — перебільшена. Нових поселень було небагато, і наданий їм пільговий період не був тривалим.

Чимало праць присвятив дослідженню історико-демографічних проблем цього періоду М. Г. Крикун³. В його працях, більшість яких стосуються Подільського воєводства, наводиться чимало фактичного матеріалу, що свідчить про інтенсивність переселенських рухів українського населення. Науковець доводить, що заселення Поділля відбувалося за рахунок різного роду втікачів та переселенців, особливо з Волинського і Руського воєводств.

Міграційні процеси на Правобережжі і водночас становище селян у магнатських латифундіях простежила В. О. Маркіна⁴. Вона показала негативні наслідки втеч для феодальних господарств, вбачаючи основну причину переселень у важкому соціально-економічному становищі селян. Зосередивши увагу на 30—60-х роках XVIII ст., дослідниця лише в ряді випадків наводить фактичний матеріал кінця XVII — початку XVIII ст.

Демографічну ситуацію в Україні в другій половині XVII—XVIII ст. дослідив О. І. Гуржій, основну увагу приділивши Слобожанщині та Півдню. Що ж до Правобережжя, то, на думку вченого, воно було запустілим. О. І. Гуржій зробив спробу визначити основні напрями міграцій українського населення. Роль магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель Правобережної України він заперечує⁵.

Однак спеціальної праці, присвяченої комплексному вивченню заселеності Правобережжя та міграційних процесів у кінці XVII — на початку XVIII ст., поки що не існує.

Розореність Правобережної України зафіксована в універсалі лівобережного гетьмана І. Самойловича від 1682 р., в якому він називає даний регіон “запустілим”⁶. І не дивно, оскільки лише у березні 1679 р. наказ-

ний гетьман Семен Самойлович, за наказом свого батька І. Самойловича, на чолі 40 тис. українських та московських вояків розпочав “згін” (насильне переселення. — А. М.) населення Правобережжя, знищуючи при цьому міста і села дощенту. Як повідомляв лівобережний гетьман до Малоросійського приказу, “всі жителі ржищівські, канівські, корсунські, стародубські, мошенські, драбівські, білозерські, таганківські, черкаські на цей бік зігнані, і від ворога відхилені, а міста й села, містечка і присілки їх, де вони раніш жили на тому боці, всі без останку спалені”⁷. А літописець Самійло Величко у містах Константинополі, Бердичеві, Збаражі і Сокалі бачив “...кам’яні будівлі одні малолюдні, інші зруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур’яном і повні лише червів, зміїв й усякого гаддя, що там гніздиться”⁸.

Спустошеність Правобережної України підтверджують також різного роду документи: інвентарі, люстрації, заяви і скарги феодалів тощо. Зокрема, у серпні 1713 р. шляхтич Станіслав-Керекеш заявив, що його фільварок у Заславському ключі Кременецького повіту внаслідок війн повністю запустів⁹. А з 19 населених пунктів у Київському повіті (1648 р.), що належали дідичу Михайлу Федору Ельцю, вціліло в 1691 р. лише 9. У тих селах, в яких на кінець XVII ст. збереглося населення, його кількість була незначною. Зокрема, в селі Любовичі було 12 димів, у с. Лінзевичі — 10, а в с. Пиріжки — 8 димів, в селах Малин та Павловичі — по 7, Головки та Новаки — по 6. Найменшу кількість димів мали села Камінці та Сергіївці — відповідно 4 та 1. У середньому в 1691 р. кількість димів у вищеназваних населених пунктах становила 6,5 на одне село. У порівнянні з 1648 р., коли в середньому на один населений пункт припадало 47 одиниць, у 1691 р. їх кількість зменшилася в 7 раз. В цілому кількість димів з 1648 по 1692 рр. зменшилась у селах: Головки — з 14 до 6 (тобто у 2,3 раза), Пиріжки — з 12 до 9, Малин — з 40 до 7, Сергіївці — з 2 до 1, Павловичі — з 62 до 7, Новаки — з 19 до 6 димів і т. д.¹⁰

Навколо містечка Паволоч (Овруцький повіт), станом на 1683—1684 рр., було 41 пuste село, а біля містечка Котельці — 10 сіл¹¹.

Тенденція до різкого зменшення населення та кількості населених пунктів, димів на території Правобережжя простежується протягом другої половини XVII ст. Так, лише у Брацлавському воєводстві з 1629 по 1664 рр., згідно з нашими підрахунками, кількість димів зменшилася з 71 471 до 6111, тобто в 11,6 раза, в тому числі на селі — з 22 656 до 3465, тобто у 6,5 раза¹². Брацлавське воєводство та центральна й південна частини Київського зазнали найбільшого спустошення, оскільки протягом тривалого періоду другої половини XVII ст. були “театром” військових дій.

З припиненням війн на Правобережжі розпочався процес заселення розорених земель. Переселенці і втікачі з різних земель Речі Посполитої, Лівобережної України, Валахії та ін. “колонізували пустощі” Брацлавського, Вінницького, Київського, а з 1699 р. Кам’янецького й Летичівського повітів. На початок XVIII ст. ці переселення набули масового характеру. Зокрема, про це свідчать масштаби втеч з Руського воєводства на південні землі Правобережної України, внаслідок чого, як зазначалося шляхтою на Вишенському сеймі 1701 р., Руське воєводство перетворилося у пустелю “через випровадження селян на Поділля осадчими”¹³. Підтверджують масове переселення представників різних верств населення на землі Брацлавщини, Київщини та Поділля також ревізії багатьох маєтків Перемишлянської землі за 1711 р.¹⁴ Згідно з дослідженнями Е. Отвіновського, цілі села перетворилися в пустки внаслідок втечі багатьох тисяч селян з Перемишлянської землі на Поділля¹⁵. З 16 сіл Сенявського та Олишицького ключів, що знаходились у Волинському воєводстві, за період з 1699—1700 та

1713—1716 рр. пішло близько третини всього населення, а з 1703 по 1716 рр. — 743 родини¹⁶. Лише у 1700 р. 300 втікачів з Волині осіли на півдні Подільського воєводства¹⁷.

Переселення та втечі представників різних верств населення у Брацлавське, Подільське та центральну й південну частини Київського воєводства в кінці XVII — на початку XVIII ст. зафіксовані також в актових книгах гродських судів. Так, житомирський стольник Адам Пустошинський скаржився у 1704 р. до Луцького гродського суду на селян с. Коршова за те, що вони сприяли втечі багатьох селян з його маєтків Гаті та Воютина¹⁸. А в луцькій гродській книзі за 1709 р. зафіксовано скаргу київського войскового Марка Аксака на селян с. Костюхнівки, які вбили його слугу Погребецького, котрого було послано навздогін за ними¹⁹.

Причин, які спонукали представників різних верств населення переселятися на нові землі, було кілька. Зокрема, це великі феодальні повинності в західноукраїнських землях, бажання знайти кращі умови життя, велика кількість “вільної”, незайманої землі на півдні Правобережної України та правове “відродження” стану правобережного козацтва. Тому поодинці, а то й цілими групами вони тікали з Волині, Київського Полісся, західноукраїнських земель на спустошені землі, при цьому часто залишаючи напризволяще худобу й нерухоме майно, які автоматично переходили у повну власність панів. Так, згідно з описом Колківського маєтку, що в Луцькому повіті, 1683 р. до 20 корів і одного бичка, куплених у різних людей для панського господарства, було приєднано 2 корови з телятами тих селянських димів, власники яких втекли в пошуках “менших” повинностей. А в квітні 1690 р., після втечі селянської сім’ї, до панського двору було пригнано свиню та кілька поросят²⁰. Покинуту селянами-втікачами худобу зафіксовано також у Блудівському фільварку (Волинське воєводство) в 1692 р.²¹

Про залишення селянами-втікачами напризволяще своїх будинків та господарських “прибудов” свідчить також інвентар Сатанівського фільварку за 1703 р.²²

З переходом у 1699 р. під протекторат Речі Посполитої території Кам’янецького й Летичівського повітів, які тривалий період перебували у володінні Туреччини, даний регіон став найбільш привабливим для втікачів та переселенців, оскільки він безпосередньо межував з Волинським та Руським воєводствами. На думку О. С. Компан, В. Марчирицького та інших дослідників, Поділля в момент повернення його Туреччиною у 1699 р. Польщі було зовсім обезлюдненим або дуже слабо заселеним²³. Однак люстративні документи, знайдені нами в польських архівах, свідчать про заселеність краю. Згідно з люстраціями Кам’янецького й Летичівського староств за 1701 р., кількість димів на один сільський населений пункт коливалася від 6 до 68 одиниць, що становило в середньому 37 димів на один населений пункт²⁴. У порівнянні з 1661 р., коли середня кількість димів на один населений пункт дорівнювала 30,4 одиниці, кількість димів у 1701 р. збільшилась у 1,2 рази²⁵. Що ж до заселеності сільської місцевості Подільського воєводства, то, станом на 1701 р., в ній було 19 832 дими, тоді як у 1661 р. — 20 400 димів²⁶.

Наявність значної кількості населення на території Подільського воєводства на початку XVIII ст. можна пояснити двома причинами — заселеністю Поділля на час турецького панування в краї та інтенсивним переселенням підданих панами. Таку думку підтверджують різного роду документи, в тому числі й сеймові, в яких зазначається негативний вплив переселень у Подільське воєводство на господарський розвиток Белзького, Волинського, Руського воєводств та території Київського Полісся²⁷.

Про інтенсивність переселенського руху свідчить хоча б той факт, що вже у 1707 р., порівняно з 1701 р., кількість димів на один населений пункт Летичівського й Кам'янецького староств зросла в 1,4 раза²⁸. А у Сатанівському фільварку, що простягнувся з півночі на південь на десятки кілометрів і охоплював 17 населених пунктів, кількість димів у 1711 р. зросла порівняно з 1710 р. у 2 рази²⁹.

Аналізуючи демографічний стан Волинського воєводства та території Київського Полісся, ми помітили “запустіння” їх південних рубезів, зокрема Кременецького повіту. Причин такого явища може бути багато, але більшість з них безпосередньо пов'язані з воєнними подіями. Чимало запустилих населених пунктів було в Овруцькому та Житомирському повітах. Тому власники фільварків, розташованих у даному регіоні, радо приймали переселенців.

Міграційний рух на початку XVIII ст. охопив величезні території. Як зазначає в своїх дослідженнях М. Г. Крикун, у Меджибізькій волості 1717 р. в 30 поселеннях проживало 1506 родин підданих, з них 143 родини прибули з Руського воєводства (9,4 %), 43 — з Львівської землі (2,8 %), 35 — з Галицької (2,3 %) та 26 родин з Перемишлянської (1,7 %) ³⁰.

Селяни тікали інколи за сотні кілометрів: з Волинського воєводства у староство Канівське; з Руського — в Подільське і т. п. Та пересування з сім'єю й усім господарством на далеку відстань були обтяжливими й небезпечними, тому переважно селяни обирали найближчий регіон, де населення було менше, а тому умови господарювання були легшими ³¹.

Біглий підданий, за польським законодавством, оголошувався поза законом, тому його можна було пограбувати, ув'язнити, вбити. Часто втікачів переслідували пани та представники їхньої адміністрації. Однак, незважаючи на це, міграційний рух в останній чверті XVII — перших десятиліттях XVIII ст. не припинявся і в основному був спрямований у Брацлавське, Київське та Подільське воєводства. Зокрема, в протестації, внесеній в 1700 р. до Кременецької городської канцелярії, зазначалося, що 300 підданих з Волині йшли на слободи в с. Кудринці, розташоване на півдні Кам'янецького повіту³². В липні 1701 р. у Подільському воєводстві було затримало селян, які втекли з сіл Опришовець та Червоногородки, що належали до волинських володінь Йосифа Потоцького³³. В 1701 р. в районі м. Луцька поселилися селяни с. Квасове, що знаходилось у Руському воєводстві, а в 1708 р. селяни з с. Пинного Луцького повіту втекли до с. Куськовці Кременецького повіту³⁴.

У заселенні правобережних земель брали участь також магнати й шляхта. Прагнучи якомога швидше відбудувати зруйноване господарство, вони почали переселяти зі своїх володінь, що не зазнали значних збитків від воєнних подій, у спустошені фільварки своїх підданих. Так, магнат Замойський “спровадив залежних селян аж з-над Вісли, Сенявський і Ржевуський — з околиць Перемишля і Санока, всі Любомирські — з Мазовії і Волохівщини”³⁵. Ті ж феодалі, які не мали такої можливості, змушені були випроводжувати й переманювати підлеглих з інших володінь, обіцяючи при цьому різного роду пільги, свободи тощо. Так, у вересні 1700 р. барський староста Станіслав Яблонський просив повернутися підданих староства, які покинули свої домівки, тікаючи від турецької окупації, при цьому обіцяв зберегти “вольності”, що їм належали³⁶. А шляхтич Св'яцький у червні 1688 р. скаржився на п. Коритка, який переманив до себе обіцянками його підлеглою Климашевича³⁷.

Власники фільварків із задоволенням приймали “переселенців”, не беручи до уваги, звідки вони прийшли і кому належали. Більше 15 років тривав судовий розгляд “позову” Войцеха Славошевського до Катерини

Олізарової, яка відмовлялася видати втікачів з с. Яблонки Луцького повіту³⁸.

Нерідко дідичі, щоб заселити свої розорені господарства, самі “роз’їжджали” по території Белзького, Волинського, Руського воєводств і території Київського Полісся, запрошуючи місцевих жителів переселятися у свої володіння. Вдавалися вони й до послуг великої кількості спеціальних вербувальників, які зробили переселення представників різних верств населення з одного регіону в інший своїм ремеслом, що давало їм значні прибутки³⁹. По селах і містечках, на ярмарках і в шинках, агенти підмовляли селян залишати своїх панів і переселятися на південь. Вони вихваляли життя на нових землях, обіцяли переселенцям значні пільги. Дії агентів (осадчих) завдавали великих збитків феодалам західноукраїнських та волинських земель, оскільки “випроваджували” на “вільні” землі чимало населення. Тому на Вишенському сеймі, що відбувся у 1701 р., було прийняте рішення про покарання осадчих, які “виводять підданих на свободи”⁴⁰. Руське воєводство, як зазначалося на сеймі, “внаслідок випровадження осадчими населення перетворилось у пустелю”⁴¹.

Власники розорених маєтків у досліджуваній період робили спроби заселити свої господарства також вихідцями з Лівобережної України. З цією метою в різні полки Лівобережжя посилалися осадчі, які закликали переселятися на слободи і обіцяли звільнення від різних повинностей на певну кількість років. Зокрема, княгиня Ганна Вишневецька та її син відправили у Переяславський полк якогось Могильницького (очевидно, осадчого) з двома товаришами запрошувати жителів Лівобережжя до переселення в слободу. Однак їх “місія” не була виконана, оскільки двоє з них були заарештовані, а Могильницький ледве втік⁴².

Запустілі простори Брацлавського та Київського воєводств заселяли переселенці з Гадяцького, Миргородського, Лубенського полків Лівобережної України. “Посполиті масами йшли, не дивлячись на розставлені понад Дніпром застави, у всіх одна думка — йти за Дніпро”, — доносили у 1701 р. у Москву⁴³. Лівобережний гетьман, прагнучи перешкодити переселенню, застерігав селян і козаків, говорив, що поляки обдурюють їх, описував утиски українського народу, насильне привернення до унії православних тощо. Старшині він наказував, щоб селяни і козаки не піддавалися намовам і не переходили на Правобережжя⁴⁴. Однак усі ці умовляння й накази не дуже допомагали. Утікачі з правого берега на лівий на рубежі XVII—XVIII ст., зазначав М. Костомаров, знову поспішали за Дніпро, на батьківщину⁴⁵. Переяславський полковник Мирович у 1700 р. доповідав, що у містах, містечках і селах, що прилягали до Дніпра, зібрались люди з різних полків гетьманського регіменту, і у всіх на думці одне: “яким-небудь шляхом переправитися на протилежну сторону Дніпра і там поселитися”⁴⁶. У 1682 р. близько 4 тис. переселенців залишили Лівобережну Україну, переправилися через Дніпро і оселилися під Немировом⁴⁷.

Активізації міграційних процесів сприяли також міжнародні договори, що були підписані в кінці XVII — на початку XVIII ст. Зокрема, з укладенням “Вічного миру” між Росією і Річчю Посполитою в 1686 р., основні положення якого знайшли відображення в Галицько-Руському літописі, Правобережна Україна поверталася Польщі, але при цьому по Дніпру навколо Ржищева, Канева, Яготина, Черкас, Крилова, Чигирна та інших міст повинні були залишатись незаймані землі⁴⁸. Отже, дана територія, згідно з договором, ставала вільною від будь-якого управління. Однак уже в 1701 р. польські дипломати домагались від московського царя та лівобережного гетьмана повернення Стайок, Трипілля й Трахтемирова, а

також дозволу на заселення Подніпров'я, що, за договором 1686 р., мало залишатись обезлюдненим⁴⁹.

З 80-х років XVII ст. на міграцію населення впливав і процес відродження козацького стану на території Правобережної України. Слід зазначити, що відродження козацтва відбувалося, як і в попередні десятиліття, за рахунок покозачення значної кількості українського населення та втікачів з інших земель (поляків, білорусів, молдаван тощо), які селились у південних та південно-східних окраїнах Правобережжя й оголошували себе козаками.

Окремі втікачі були незадоволені польсько-шляхетськими порядками і прагнули помститися панам за заповідані ними раніше кривди та страждань. Вони об'єднувались у невеликі загони-ватаги, нападали на феодалні господарства, захоплювали або знищували панське майно, руйнували костюли та уніатські церкви, розправлялися з корчмарями, лихварями тощо⁵⁰. Створювалися такі ватаги на прикордонних землях Речі Посполитої, тобто на території південних воєводств Правобережжя (Брацлавського, Київського та Подільського), які межували з турецько-татарськими володіннями. Звідти вони проникали у глиб Правобережної України. Глибокі яри і балки, що пересікали ліси та степи, давали їм можливість ховатися в години небезпеки. Якийсь, як він себе називав, козацький полковник Кутиський Барабаш, виходець з Волощини, нещадно розорював та грабував Київське Полісся. Гетьманських наказів не слухав, а гетьманських посланців ув'язнював. Він говорив: "Я ні короля, ні гетьмана не боюсь. У мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба тоє відати: де Барабаш, там нічого немає"⁵¹. А через відсутність у Речі Посполитій достатніх військових сил для охорони південних рубежів Правобережної України загони-ватаги безперешкодно робили цілі "рейди" по її території.

Універсал польського короля (1684 р.) та сеймова конституція (1685 р.) сприяли не лише відродженню козацького стану на Правобережній Україні, а й відкривали широкі можливості для переселення представників різних категорій населення на спустошені землі. Успішній колонізації на Правобережній Україні сприяла також відсутність контролю польських урядових кіл над козаками та самостійне вирішення полковниками ряду питань на території полків. Правобережні полковники С. Палій, Самусь, Абазин та Іскра зуміли поєднати традиції та нові методи керування у полках і надали перевагу осілому, землеробському способу життя, тобто врахували бажання різних верств населення вільно господарювати на своїй землі. Такі заходи козацького керівництва сприяли успішній колонізації. Так, лише в полку Семена Палія кількість козаків зросла з 880 чол. у 1691 р. до 2—3 тис. у 1693 р.⁵² Чисельність козацьких полків з кожним роком збільшувалася (в основному за рахунок селян, які становили більшість населення Правобережжя). Про це свідчить хоча б той факт, що полк Самуся у 1692 р. не скористався з пропозиції Палія поселитись у Мотовилівці, оскільки його козаки не могли розміститися на такій невеликій території⁵³.

Зростання чисельності козаків прямо позначилося на заселеності місцевості і сіл. Так, у квітні 1699 р. шляхтич Степан-Олександр Должкевич повідомив про неможливість отримання прибутків з сіл В'язівка, Вереси та Хвосенка, які перебували в його орендному володінні, через те, що багато селян покинули свої господи й пішли у Фастівщину. Втікачі забрали з собою робочу худобу та інвентар⁵⁴. Сам факт існування величезних спустошених територій та козацького устрою, що ґрунтувався на глибоко демократичних принципах, як заперечення кріпосницької залежності і ста-

нової нерівності, рівність у праві володіння землями та угіддями, участь в органах самоуправління тощо, змушував багатьох селян і міщан з різних земель Правобережжя покидати домівки з метою пошуку кращих умов господарювання, уникнення феодалного гніту.

Населення, яке осідало навколо козацьких центрів, не піддавалось обліку, тому визначити, скільки його було на тій чи іншій території козацьких полків Правобережної України, було важко. Козацькі поселення виникали у найзручніших місцях, найчастіше понад берегами рік і річечок, біля балок, байраків. На новоосвоюваних землях, незважаючи на постійну небезпеку з боку татар, козаки та поселенці займалися хліборобством⁵⁵. А що потрібно було селянину, осілому на землях козацького полку, крім землі та волі, тим більше, що на них також поширювалися козацькі права та привілеї. Мандрівний священик Лук'янов, перебуваючи у Фастові, писав, що продукти місцеві дуже дешеві, і навіть дешевші за київські (це, до речі, свідчить як про сприятливі економічні умови господарювання, так і про сільськогосподарську розвиненість даного регіону.) А чим далі священик від'їжджав від Фастова, тим ціни зростали вдвоє, а то й утричі⁵⁶. Дане свідчення ще раз підтверджує думку, що в той час Фастівщина була добре заселеним і розвиненим регіоном. Тому не дивно, що, незважаючи на суворі заборони, потік біженців з різних регіонів Речі Посполитої та Лівобережної України, де йшов процес поступового закріпачення селян, привів до заселення Богуслава, Рокитної та інших населених пунктів⁵⁷.

Таким чином, воєнні події кінця XVII — початку XVIII ст., “згін” населення 1679 р. позначилися на демографічному становищі Правобережної України. Майже на всій її території спостерігалось різке скорочення населення. Феодалний гніт у західноукраїнських землях, Поліссі, Лівобережній Україні, Білорусії, Волощині та Польщі, усвідомлення наявності на півдні Правобережжя “вільної”, незайманої землі штовхали населення на пошук кращих умов життя.

Заселення розорених земель Правобережжя відбувалося двома шляхами: по-перше, у вигляді стихійних втеч та переселень представників різних верств населення і, по-друге, за допомогою феодалів, які, потребуючи робочих рук, різними способами заселяли свої фільварки. З 80-х років XVII ст. на міграційні процеси, що відбувалися на Правобережній Україні, впливав процес відродження стану правобережного козацтва, устрій якого ґрунтувався на глибоко демократичних принципах.

¹ Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 58—157; Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 82—143; Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 266—267.

² Копан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 43—108; Баранович А. И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII — начале XVIII вв. // История СССР. — № 5. — 1960. — С. 141—158.

³ Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського державного університету. — 1965. — № 3. — С. 62—67.

⁴ Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971. — С. 145—156.

⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 92—117.

⁶ Акты Южной и Западной России (Акты ЮЗР). — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 166—167.

⁷ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 177.

⁸ Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1. — С. 27.

⁹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 312.

¹⁰ Центральний Державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України), ф. 2, оп. 1, спр. 5, с. 123.

- ¹¹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 152—154.
- ¹² Акты ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 394—412, 538—564.
- ¹³ Акта grodzkie i ziemskie. — Т. 22. — Lwyw, 1914. — С. 123, 379.
- ¹⁴ Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського державного університету. — 1965. — № 3. — С. 62.
- ¹⁵ O t w i n o w s k i О. Е. Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II. — Krakow, 1894. — S. 12.
- ¹⁶ В u z s z t a J. Zbiegowstwo chlopow z nad Sanu // Rocznizi dziejow spoleznych i gospodarznych. — Poznan. — 1956. — Т. 17. — S. 74—77.
- ¹⁷ Крикун М. Г. Втечі на Поділля... — С. 65.
- ¹⁸ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 273—275.
- ¹⁹ Там же. — С. 296.
- ²⁰ Архів Головних Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД), Архів Замойських, сигн. 2640. — С. 1—8.
- ²¹ АГАД, Архів Радзивіллів, Від. XXV, сигн. 260. — С. 8—9.
- ²² АГАД, Архів Потоцьких з Ланцкута, сигн. 232. — С. 308.
- ²³ К о м п а н О. С. Міста України... — С. 64; M a r e z y r i s k y W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. — Wilno, 1820. — Т. 1. — S. 22—24.
- ²⁴ АГАД, Архів Публічний Потоцьких, сигн. 341. — С. 364—392.
- ²⁵ Акты ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 501—524.
- ²⁶ АГАД, Архів Публічний Потоцьких, сигн. 341. — С. 364—392; Архів ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 501—524.
- ²⁷ Акта grodzkie i ziemskie. — Т. 22. — Lwyw, 1914. — С. 342, 360, 364, 379.
- ²⁸ АГАД, Архів Публічний Потоцьких, сигн. 341. — С. 339—450.
- ²⁹ АГАД, Архів Потоцьких з Ланцкута, сигн. 232. — С. 4, 138, 187, 234, 236, 284, 301, 311, 450, 453—459, 500, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 537.
- ³⁰ Крикун М. Г. Втечі на Поділля... — С. 65.
- ³¹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 2. — К., 1870. — С. 35.
- ³² Там же. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 244—257.
- ³³ Там же. — Т. 2. — К., 1870. — С. 4—5.
- ³⁴ Б а р а н о в и ч А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. — М., 1959. — С. 22—23.
- ³⁵ Акты ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 2. — К., 1894. — С. 149.
- ³⁶ S e r o z y k W. Gospodarstwo magnackie w wojewodstwie podolskim. — Wroclaw—Warszawa—Krakow, 1960. — S. 23—24.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — 1876. — С. 198—199.
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 49, оп. 1, спр. 1489. — С. 1—9.
- ³⁹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 2. — К., 1870. — С. 32.
- ⁴⁰ Акта grodzkie i ziemskie. — Lwyw, 1914. — Т. 22. — С. 364.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² К о с т о м а р о в Н. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1883. — Т. 16. — С. 163.
- ⁴³ Г р у ш е в с к и й М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904. — С. 318.
- ⁴⁴ С е р г і е н к о Г. Я. Визвольний рух... — С. 49.
- ⁴⁵ К о с т о м а р о в Н. Мазепа и мазепинцы.. — С. 161.
- ⁴⁶ Там же. — С. 161.
- ⁴⁷ Б о р и с е н к о В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 45.
- ⁴⁸ П е т р у ш к е в и ч А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 гг. — Львов, 1874. — С. 649.
- ⁴⁹ Ч у х л і б Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн східної та південно-східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII століть). Рукопис кандидатської дисертації. — К., 1995. — С. 61.
- ⁵⁰ С у д и е н к о М. Материалы для отечественной истории. — К., 1855. — Т. 2. — С. 34.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 335—338.
- ⁵² С е р г і е н к о Г. Я. Визвольний рух... — С. 63—64.
- ⁵³ Д я д и ч е н к о В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699) // Наукові записки. — 1946. — С. 170.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 365—367.
- ⁵⁵ О с а д ч и й Т. И. Козацкий батько Палий. — К., 1900. — С. 2—5.
- ⁵⁶ Путешествие в святую землю священника Лукьянова // Русский Архив, № 1—12, 1863. — С. 46.
- ⁵⁷ С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська державна ідея... — С. 179.